

Черноіваненко Аліна Володимирівна,
аспірант кафедри політології та філософії, Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 61001, Україна, м. Харків, проспект Московський, 75, тел.: (050) 975 83 93, e-mail: alina_dubrovskaya@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1766-9048

Черноіваненко Аліна Владимировна,
аспірант кафедри політології та філософії, Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України, 61001, Україна, г. Харків, проспект Московський, 75, тел.: (050) 975 839 3, e-mail: alina_dubrovskaya@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1766-9048

Chernoivanenko Alina Vladimirovna,
post-graduate student of the Department of Political Science and Philosophy, Kharkov Regional Institute of Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, 61001, Ukraine, Kharkov, Moskovsky prospect, 75, tel.: (050) 975 83 93, e-mail: alina_dubrovskaya@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1766-9048

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВИНИКНЕННІ ТА РОЗВ'ЯЗАННІ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ: АРХЕТИПНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Визначено природу, сутність політичних конфліктів, зроблено їх типологію. Проаналізовано діяльність українських політичних партій в умовах політичного конфлікту. Доведено, що поширені в українському суспільстві архетипи “героя”, “лідера” детермінують послаблення ідеологічної складової в діяльності політичних партій та сприяють продукуванню тимчасових лідерських проєктів, в яких лідери не налаштовані на пошук компромісів через острах нанести шкоду своєму іміджу.

Ключові слова: політичний конфлікт, політичні партії, архетипи “героя”, “лідера”.

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В ВОЗНИКНОВЕНИИ И РЕШЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ В УКРАИНЕ: АРХЕТИПИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Определено природу, сущность и типологию политических конфликтов. Проанализировано деятельность политических партий в условиях политического конфликта. Доказано, что распространенные в украинском обществе архетипы “героя”, “лидера” детерминируют ослабление идеологической составляющей в деятельности политических партий и способствуют продуцированию временных лидерских проектов, в которых лидеры не настроены на поиск компромиссов из-за боязни нанести вред своему имиджу.

Ключевые слова: политический конфликт, политические партии, архетипы “героя”, “лидера”.

THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN ORIGIN AND STARTING OF POLITICAL CONFLICTS IN UKRAINE: ARCHETYPICAL ANALYSIS

Abstract. It is determined the nature, main point of political conflicts, it is formed their typology. It is analysed Ukrainian political parties activity in conditions of a political conflict. It is proved that in the Ukrainian society widespread archetypes of the “hero”, “leader” determine the weakness of ideological compound in political parties activities and they are favourable to product temporary leaders projects in which leaders are not ready to find compromises because of fear to harm to their image.

Keywords: political conflict, political parties, the archetype of the “hero” archetype “leader”.

Постановка проблеми. У сучасних умовах суспільно-політичної трансформації та активних процесів впровадження європейських стандартів у різні сфери життєдіяльності суспільства, зокрема у публічне управління, очевидною стала наявність проблеми розвитку партійної системи та підвищення політичної відповідальності політичних партій. Проте існуючий досвід діяльності політичних партій в Україні свідчить про їх неготовність до впровадження якісно нових, європейських принципів і підходів у діяльності. Популізм

партійних лідерів, “гра на публіку”, відстоювання інтересів вузького кола осіб, часто-густо стають причинами виникнення гострих політичних конфліктів, наслідками яких стають дезінтеграція суспільства, руйнація економіки, зниження ефективності публічного управління. Між тим, важливою передумовою демократичного розвитку суспільства є запровадження ефективних механізмів діяльності політичних партій щодо запобігання гострих соціально-політичних конфліктів. Водночас розробка та створення таких механізмів по-

требує детального аналізу існуючих архетипів, які впливають на сучасні політичні практики в Україні. Тому під час дослідження ролі політичних партій у виникненні та розв'язанні політичних конфліктів особливої актуальності набуває архетипний підхід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему політичних конфліктів досліджували у своїх роботах Р. Дарендорф, Т. Парсонс, Е. Дюркгейм, Е. Мейо, А. Токвіль, Г. Зіммель та багато інших дослідників. Політичне лідерство та архетипічну її складову досліджували Ж. Блондель, М. Вебер, К.-Г. Юнг та ін. Сучасні наукові розвідки щодо дослідження архетипів здійснювали такі науковці, як Е. Афонін, О. Донченко, Т. Вакулова, Л. Кочубей, О. Крутій, О. Кулініч та ін. Однак архетипний підхід щодо дослідження ролі політичних партій у виникненні та розв'язанні політичних конфліктів в Україні ще не застосовувався.

Мета статті. Проаналізувати роль політичних партій у виникненні та розв'язанні політичних конфліктів з урахуванням їх архетипічних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Як визначають науковці, політичний конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення, сутичка) — це протистояння, конфронтація, теоретична і практична боротьба суб'єктів політики за утримання, захоплення або перерозподіл влади з метою збереження або підвищення свого політичного статусу і зміцнення чи зміни політичного режиму та політичної системи [4].

Засновниками теорії політичного конфлікту вважаються А. Токвіль

та К. Маркс, які відзначили неминучість асоціацій, союзів і конфліктів між різними соціальними спільнотами. При цьому К. Маркс розглядав конфлікт і консенсус як альтернативи, абсолютизуючи роль політичного конфлікту — стрижня всього процесу, а А. де Токвіль висував ідею про те, що демократія містить в собі інструменти підтримки балансу між силами конфлікту й консенсусу. Пізніше американський соціолог К. Боулдінг відзначав, що конфлікт — це така ситуація, де сторони доводять до незлагодженості своїх потенційних позицій або станів і прагнуть зайняти позицію, що виключає спрямованість іншого, тобто конфлікту. На думку американського соціолога Л. Козера, конфлікти — це боротьба за цінності та право на певний статус, оволодіння потужністю і ресурсами влади, в якій мета опонентів — нейтралізація шкоди або усунення суперника [1]

У науковій літературі існують різні точки зору на проблему джерел, природи і причин виникнення політичних конфліктів. Представники *першої точки зору* (К. Маркс, Р. Дарендорф, М. Дюверже та ін.) вважали, що джерелом політичних конфліктів є існуюча в суспільстві система економічних, політичних, соціальних і духовних відношень, у якій суб'єкти політики займають різне об'єктивне становище. Інтегративним показником цього становища є політичний статус суб'єкта, що характеризується його доступом до державної влади, політичними, матеріальними і духовними цінностями, його політичним авторитетом, престижем, іміджем. Таким чином,

політичні конфлікти відбивають об'єктивні протиріччя, які існують у суспільстві, що виявляються в розбіжності статусів суб'єктів політики, їхніх рольових призначень і функцій, інтересів і потреб у владі, можливостей у виборі засобів, форм і методів ведення політичної боротьби.

Друга точка зору на природу політичних конфліктів — це теорія людських потреб, що виникла на Заході останні роки (Дж. Бертон, К. Ледерер, Дж. Девіс, Р. Інглхарт, Д. Істон, О. Надлер та ін.). Ця концепція стверджує, що конфлікти виникають внаслідок обмеження або неповного задоволення потреб, які визначають сутність людської особистості. Прихильники цієї позиції відносять до основних джерел конфліктів різні соціальні цінності: Д. Істон — влада, матеріальні блага і соціальний престиж; Р. Інглхарт — безпеку, суспільне визнання, моральне самовдосконалення; О. Надлер — трансценденцію (внутрішнє саморозкриття), економічне зростання, успіх тощо. У будь-якому суспільстві, на думку представників цієї точки зору, влада, матеріальні і духовні блага — це завжди відсутні цінності, до володіння якими цілком природно прагнуть індивіди, різні політичні та соціальні сили. Їхня сутічка з приводу цих відсутніх цінностей закономірно породжує конфлікти. Отже, основним джерелом політичних конфліктів є нестача деяких цінностей у суспільстві та внаслідок цього неадекватне задоволення універсальних людських потреб.

Третя точка зору на джерело, природу і причини виникнення політичних конфліктів — соціально-психоло-

гічна, засновником якої вважається З. Фройд. Він створив теорію психологічних фрустрацій (від лат. *frustratio* — обман, розчарування), що значно вплинуло на становлення сучасної теорії конфліктології. З. Фройд показав, що у формуванні особистості визначальну роль відіграє період її ранньої соціалізації; це робить помітний вплив на всі наступні відносини її в суспільстві, у тому числі і на її ставлення до влади [5].

Узагальнюючи наведені думки, варто звернути увагу на те, що суб'єкти політичного конфлікту (політичні організації, інститути й окремі лідери) завжди виступають від імені певної соціальної спільноти. Для захисту своїх інтересів і цінностей окремі громадяни об'єднуються у співтовариства, створюють організації й інститути і таким чином стають суб'єктами політичного конфлікту. Це вказує на те, що політичний конфлікт завжди організований та інституційний. При цьому учасниками цього конфлікту, зазвичай, є організовані суб'єкти політичних відносин, зокрема, політичні партії. Саме завдяки політичним конфліктам, активними учасниками яких є політичні партії, відбуваються суспільно-політичні трансформації у будь-яких країнах світу.

Однак політичні конфлікти можуть мати різний характер. У науковій літературі зустрічається багато варіантів класифікації конфліктів. Найпоширенішим є поділ конфліктів на конфлікти цінностей, інтересів та ідентифікацій.

Конфлікт цінностей, зокрема, постає як зіткнення різних ідеологічних концепцій, розбіжності між

якими виступають основними передумовами конфлікту (ліві – праві, ліберали – консерватори, комуністи – соціал-демократи).

Конфлікт інтересів пов'язаний, насамперед, із зіткненням політичних та соціально-економічних інтересів, які призводять до конфлікту між владною правлячою верхівкою та широкими верствами населення.

Конфлікт ідентифікації простежується тоді, коли вирішується питання щодо визначення громадянином тієї чи іншої країни своєї етнічної та громадянської належності. Сутність конфлікту полягає в тому, що частина населення не бажає визнавати себе громадянами тієї держави, на теренах якої вони у даний час проживають [9].

За формами вияву визначають соціально-економічні, етнічні, між-національні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, військові, юридичні, побутові та інші типи конфліктів. Щодо функцій розрізняють позитивні (конструктивні) та негативні (деструктивні).

Розгляд конфліктів у динаміці дає змогу визначити такі їх різновиди:

- на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні;
- на етапі розвитку: короткочасні, тривалі, затяжні;
- на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані.

За складом конфліктуєчих сторін конфлікти бувають: внутріособистісні, міжособистісні та групові [2].

Значення та місце конфлікту в політичному житті відображається в основі його функцій. Під функцією конфлікту будемо розуміти визначе-

ні в тих або інших тимчасових рамках наслідки або спрямованість його впливу на суспільство в цілому або на окремі сфери життєдіяльності.

Розрізняють такі функції політичного конфлікту [9]:

- сигнальна (характеризує конфлікт як показник певного стану суспільства. Там, де виникає конфлікт, у суспільних відносинах щось потребує серйозних змін. Тим самим конфлікт сприяє встановленню соціально необхідного стану рівноваги. Однак стан рівноваги – завжди відносний і тимчасовий, оскільки в ньому визрівають і чекають свого вирішення нові конфлікти);

- інформаційна (розгортання, перебіг, повороти конфліктної ситуації несуть певну інформацію про причини, що її породили, та про співвідношення сил у суспільстві. Вивчення цієї інформації – важливий засіб пізнання суспільних проблем і процесів);

- диференціююча (процес соціальної диференціації, що відбувається під впливом конфлікту, часто руйнує старі соціальні структури, змінює співвідношення їх елементів, визначає нові форми взаємозв'язку);

- інтеграційна (у протистоянні із іншими групами зростає консолідація та підвищується ступінь групової ідентифікації усередині групи, підвищується ступінь групової ідентифікації її членів);

- динамічна (конфлікт відкриває дорогу змінам, примушує рухатися вперед, розвивати політичну систему).

Так, проаналізувавши функції, можна сказати, що конфлікти несуть як позитивний, так і негатив-

ний вплив. Зокрема, позитивний вплив на суспільний розвиток дає можливість природним шляхом підтримувати динаміку суспільно-політичного життя, що приводить до поновлення і творчої модернізації політичної системи; допомагає зняти напруження в суспільстві, досягти внутрішньо-групової згуртованості; знайти союзників, які здатні підтримати і посилити конфліктуючу сторону; стимулювати свою активність, творчість, домогтися соціальних змін.

Негативними наслідками конфлікту для суспільного розвитку можуть бути [10]:

- ліквідація наявної політичної системи, що негативно впливає на авторитет і функціонування влади, є життєво небезпечною для учасників конфлікту;

- політичний конфлікт може бути пов'язаний з насильницькими методами його вирішення;

- може призвести до уповільнення темпів соціального, економічного, політичного і духовного розвитку суспільства;

- може сприяти руйнуванню соціальних комунікацій, а також супроводжуватись наростанням у суспільстві песимістичних настроїв;

- конфлікт може викликати за собою нові, більш деструктивні конфлікти.

Так, політичний конфлікт в Україні мав руйнівний характер, що був пов'язаний з насильницькими методами його вирішення, у результаті яких були людські втрати. Можна сказати, що “партія влади” спровокувала силове протистояння у 2013–2014 рр. Загалом, провідні

партії взяли активну участь у суспільно-політичних подіях, які відбувались 2013–2014 рр. і зайняли діаметрально протилежні позиції. Так, опозиційні парламентські партії, відповідно до своїх політичних позицій, від самого початку активно включилися в акції протесту, попри те, що на початковому етапі громадськими активістами та деякими партійними лідерами висувалася вимога “позапартійності” акцій. Проте після дій у листопаді 2013 р. парламентська опозиція (“Батьківщина”, “УДАР” і “Свобода”) взяли на себе головну роль в організації і координації протестного руху. Помітну роль в акціях протесту відіграли й інші політичні партії, створені до Майдану, зокрема партія “Громадянська позиція” (А. Гриценко), Радикальна партія О. Ляшка (О. Ляшко), партія “Демократичний альянс” (В. Гацько), партія Об'єднання “Самопоміч” (А. Садовий). У процесі акцій протесту відбулася кристалізація нових політичних партій на базі членів громадських організацій та рухів (формальних і неформальних), інших політичних партій. Найбільш показовим прикладом цього є партія “Правий сектор”. Кульмінацією парламентської діяльності фракцій “Партії регіонів” та КПУ в період Майдану стало прийняття 16 січня 2014 р. “законів про диктатуру”. Набуття чинності законами спровокувало нову хвилю силового протистояння між владою і протестувальниками, під час якого з'явилися перші жертви. Таким чином, Партія регіонів і КПУ, по суті, виступили каталізатором протистояння. Так, після парламентських виборів у 2014 р. відбулася ротація

партій у координатах “влада-опозиція”. Відповідно, парламентською опозицією стали Партія регіонів та КПУ. Внаслідок прийняття законів про декомунізацію виникли правові підстави припинення діяльності КПУ та інших комуністичних партій [7]. Відтак, можна зробити висновок, що внаслідок політичного конфлікту за участю політичних партій відбулись динамічні зміни у політичній системі.

Проте політичні партії можуть бути тим механізмом, завдяки якому можна врегулювати конфлікти. Позитивна функція виявляється у тому, що визрілий у надрах політичної системи конфлікт, сигналізує суспільству, владним структурам та політичним партіям про суперечності та конфліктну розбіжність позицій певних індивідів та їх груп. Найважливішою конструктивною функцією політичного конфлікту є його здатність каталізувати назрілі соціально-політичні зміни. При цьому політичні партії виступатимуть механізмом усунення диспропорцій, що виникли, створюючи нові альтернативи для розвитку, нові комбінації елементів і структур суспільства, пропонуючи альтернативи формальних та неформальних угод, договорів.

Відповідно роль політичних партій у соціально-політичному розвитку суспільства є вкрай важливою. Партії, з'єднуючи громадянське суспільство з державою, сприяють подоланню та пом'якшенню конфліктів, властивих відносинам між ними. Вміння політичних партій вирішувати наявні завдання на кожному з етапів протікання конфліктів дає додаткові можливості для ефективної

реалізації своїх цілей та інтересів у політичному процесі.

Але цього не відбувається через поширені у керівництва політичних партій в Україні архетипів “лідера”, “ворога”, “мудреця”. У філософському енциклопедичному словнику термін “архетип” (від грец. ἀρχέτυπον, αρχή — початок і τύπος — образ) визначено як прообраз, ідею [11].

За К.-Г. Юнгом, архетип — це “універсальні базові вроджені психічні структури, що складають зміст колективного несвідомого, які розпізнаються в нашому досвіді”. Архетипічна складова є впливовим чинником формування мотивів та стереотипів політичної поведінки індивідів. Увага науковців у таких випадках прикута як до універсальних стереотипів, що були описані ще К.-Г. Юнгом, так і специфічних, наприклад до дихотомічних архетипів “розвиток” та “сходження донизу”, чи до архетипів “вождь”, “герой” тощо [12]. К. Юнг виділяв такі основні архетипи: архетип матері, божественного немовля, самості, духа, анімуса (аніми), маски (персони), тіні.

Зміни, якими характеризується політична система, визначаються тенденцією до створення партій лідерського характеру. Ця тенденція в Україні спостерігається ще з початку 2000 р., зокрема через поширення у політичній практиці архетипу “героя” (самості), якого К. Юнг вважав одним із головних. Це архетип єдності свідомого й несвідомого, який уособлює гармонію протилежних елементів психіки засобом інтеграції. К. Юнг вважав, що свідомість і несвідоме не обов'язково протистоять одне одному, а доповнюють одне одного

за допомоги цілісності, яка і є самістю. У культурі самість реалізується в образі героя, лицаря, переможця [13]. У політичній сфері архетип самості – герой – виступає основним підґрунтям для створення іміджу “дійового, рішучого” політика [6]. Як наслідок, в Україні велика кількість “лідерських” партій. При цьому ці процеси є наслідком поширення відповідних архетипів у суспільстві. Так, на питання: “Як вплинули на Ваш намір голосувати за обрану Вами політичну силу діяльність політиків, які очолювали партійний список, на їх посадах в Уряді, та інших органах влади”, – 49,1 % респондентів зазначили, що це сприяло голосуванню за цю партію, а не сприяло – 10,6 % опитаним. Також питання: “Який підхід до питання лідерства в партіях є кращим для сучасних українських партій” – 41,6 % респондентів зазначили, що партію має очолювати сильний, авторитетний лідер, який не змінюється упродовж тривалого часу [7].

Але необхідно звернути увагу на те, що архетипну основу політичний лідер має тільки в тому випадку, якщо він ідентифікується з проблемами, які турбують масову аудиторію, і в масовій політичній свідомості його будуть враховувати “істинним лідером”. Партії лідерського типу є заручниками образу їх лідера. Для прихильників такого типу партій головне то, не в яке майбутнє їх ведуть, а хто веде. При цьому така модель поведінки формувалася сотнями і тисячами років. Психологічна основа слідувати за лідером відклалась у несвідоме українців. Проблемним питанням у цьому зв'язку є те, що

тип поведінки лідера у конфліктних ситуаціях (оскільки він має образ рішучого, жорсткого, безкомпромісного політика) має конфронтаційний характер, не націлений на співпрацю та якнайшвидше вирішення конфлікту. Це ми могли спостерігати в українських реаліях протягом останніх двадцяти років.

При цьому симетрично до утвореного архетипу “лідера” або “героя” в українській політичній практиці сформувався і архетип “ворога”, що уособлює загальне “зло”. Ця фігура необхідна як протистояння намірам і діям “лідера”. Між тим, “добро” не повинно ні про що домовлятися зі “злом”... Таким чином, поле для політичних компромісів в Україні від самого початку є замалим.

Отже, сьогоднішня українська політика демонструє цілковите домінування тимчасових, спрямованих своєю діяльністю на отримання тимчасової вигоди “користолюбних, самовдоволених лідерів” над ідейними, ідеологічними партіями, які ставлять перед собою глобальні цілі хоча б на рівні окремої групи людей (середнього класу, лібералів, демократів, націоналістів), не кажучи вже про інтереси держави або суспільства загалом. Це підтверджують і дані соціологічних досліджень. Так, 42,1 % громадян вважають, що в Україні немає партій, які б будували свої програми на основі певних ідеологічних засад і дотримувалися б їх у своїй практичній діяльності. Разом з тим, 56,1 % громадян упевнені, що партії повинні мати певну ідеологію, на основі цінностей і принципів якої формуються партійні та передвиборні програми [7].

Між тим, рівень політичної культури суспільства в Україні також залишається невисоким. Так, майже половина населення України (47 %) не знає, хто був обраний депутатом у їхньому окрузі у 2014 р., а на питання: “Чи знаєте Ви (маєте якість уявлення) про те, чим відрізняються праві партії від лівих?”, то 60,3 % опитаних нічого не знають [3].

Тому в умовах, що динамічно змінюються, суспільство, яке бажає вибратись із кризи, буде слідкувати за лідером, а не будувати своє життя відповідно до цінностей та пріоритетів. Коли ціль є вижити, то використовуються засоби, що дають покращення у короткотерміновій перспективі.

Висновки. Отже, аналізуючи політичну ситуацію, можна зазначити, що в Україні простежується тенденція до створення політичних партій, що мають “лідерський” характер. Задовольняючи потреби громадян у простих та легких відповідях на складні питання, політичні партії замість програм та ідеології пропонують суспільству “харизматичних лідерів”, які часто-густо виступають каталізатором виникнення та розв’язання гострих, руйнівних, політичних конфліктів. “Лідерський характер” партій значно звужує можливості для розвитку політичних сил і надає їм ознак тимчасовості. При цьому дихотомія поширених архетипів “герой” – “ворог” не дозволяє лідерам політичних партій, як і партіям загалом, виступати інструментами розв’язання політичних конфліктів та демократизації політичного процесу.

Можливості трансформації ролі та функцій політичних партій у вирі-

шенні та розв’язанні політичних конфліктів стануть предметом подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Горлач М. І.* Політологія: наука про політику: підручник / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. — Київ : Центр учбової л-ри, 2009. — 840 с.
2. *Городяненко В. Г.* Соціологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Городяненко. — Київ: Вид. центр “Академія”, 2002. — 560 с.
3. *Громадська думка після виборчого опитування [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1423821492_file.pdf*
4. *Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. — Київ: НАДУ, 2010. — 820 с.*
5. *Кирилюк Ф. М.* Політологія: навч.-метод. комплекс / А. Є. Конверський, В. Ф. Білик ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2004. — 697 с.
6. *Кулініч О.* Архетипи як основа іміджів українських політиків [Електронний ресурс] / О. Кулініч // Прикладні соціально-комунікаційні технології. — 2014. — Режим доступу : http://philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visnyk_1027/content/kulinich.pdf
7. *Партійна система України: особливості становлення проблеми функціонування, перспективи розвитку [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона. — 2015. — № 6–7 (155–156). — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD155-156_2015_ukr.pdf*

8. *Плахтій Т.* Передумови створення в Україні ідеологічних партій [Електронний ресурс] / Т. Плахтій. — Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/politics/peredumovistvorennya-v-ukrayini-ideologichnih-partiy.html>
9. *Політологія* для вчителя : навч. посіб. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. — Київ: Вид-во ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 406 с.
10. *Примуш М.* Конфліктологія: навч. посібник для вузів / М. Примуш; Мін-во освіти і науки України. — Київ : Вид. дім “Професіонал”, 2006. — 282 с.
11. *Філософський* енциклопедичний словник / голов. ред.: Л. Ф. Іллічов, П. Н. Федосєєв, С. М. Ковальов, В. Г. Панов. — Москва : Сов. Енциклопедія, 1983. — 840 с.
12. *Юнг К. Г.* Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг; пер. с англ.— Киев: Гос. б-ка України для юношества, 1996. — 384 с.
13. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / К. Г. Юнг. — Москва: Ренессанс, 1991. — 298 с.